

Острозька давніна.
Ostroz, 2016. – Вип. 5. – С. 23-27.

Олена Походяща

ПОРТРЕТ КРАКІВСЬКОГО КАШТЕЛЯНА ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Іконографія давнього князівського роду Острозьких представлена як в українських, так і закордонних музеях. Зокрема, відомі портрети князя Василя-Костянтина (1526-1608), його синів Януша (1553-1620) і Олександра (1570-1603), онуки Анни-Алоїзи Ходкевич (1600-1654) та деяких інших членів фамілії¹.

До живопису кінця XVIII ст. належить сарматський портрет останнього представника роду по чоловічій лінії – князя Януша Острозького (1553-1620). Зберігається твір у колекції Національного музею історії України (Інв. № М-123). Згадаємо основні віхи біографії магната. Майбутній краківський каштелян народився в сім'ї Василя-Костянтина Острозького та Софії з Тарновських. Початкову освіту отримав вдома, після чого кілька літ провів на дворі цісаря Священої Римської імперії Максиміліана II². Повернувшись до Речі Посполитої в 1573 р., юний князь незабаром встиг проявити свої військові здібності. Слідом за вправними у лицарському мистецтві пращурами, він відзначився у сутичках з татарами, які взяли в щільне кільце родинний замок Дубно (1577)³. В роки Лівонської війни Януш Острозький брав участь у походах під Чернігів та Великі Луки, за що король Стефан Баторій удостоїв його сенаторського уряду волинського воєводи (1585)⁴. В подальшому кар'єра князя розвивалася надзвичайно швидко, і вже 1593 року він став краківським каштеляном – найвищим в ієрархії світським сенатором Речі Посполитої. Прихильне ставлення монарха виражалося й у тому, що Острозькому були пожалувані в Україні розлогі королівські володіння (ста-

¹ Бендюк М., Бондарчук Я. Портретний живопис Острозького осередку XVI – першої половини XVII століття // Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія / Ред. колегія: Ігор Пасічник, Петро Кралюк та ін. – Острог, 2011. – С. 372-381; Походяща О. Портрети Острозьких у колекції Національного музею історії України // Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музеїчних зібраниях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності / Ред. О. Біла та ін.; відд. за вип. І. Кожан. – Львів, 2013. – С. 380-385.

² Князі Острозькі / Автори: О. Дзярнович, Р. Рагаускене, І. Тесленко, Б. Черкас, під наук. ред. І. Тесленка. – Київ, 2014. – С. 184.

³ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / wyd. K.J. Turowski. – Kraków, 1858. – S. 450-452.

⁴ Кулаковський П. Острозький Януш // Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія / Ред. колегія: Ігор Пасічник, Петро Кралюк та ін. – Острог, 2011. – С. 332.

роства) Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське і Переяславське. Збираючи прибутки з підданіх цих земель, частину виручених грошей князь мав віддавати на їх оборону від татарських нападів і забезпечення прикордонного кварцяного війська. Під час громадянської війни, що вибухнула в державі у 1606 р. і отримала назву Саномирського рокоша, намагався примирити короля і повсталу проти нього шляхту.

Попри те, що Януш Острозький був католиком, його ставлення до Православної Церкви вирізнялося терпимістю навіть після проголошення в 1596 р. Берестейської унії. У 1603 р. у присутності членів родини магнат дав обітницю не порушувати стародавніх прав тієї частини духовенства «грецької релігії», яка знайшла свій прихисток в Острозькому князівстві. Дослідники вважають, що причиною цього стала тверда позиція батька Острозького князя Василя-Костянтина, а після його смерті в 1608 р. – політичні розрахунки⁵. З огляду на фінансові можливості і колосальний вплив краківського каштеляна, він мав непогані шанси по смерті Сигізмунда III Вази претендувати на престол у Речі Посполитій. Однак король правив довго і помер лише в 1632 р. На той момент Януша Острозького в живих вже не було. В інший світ він відійшов у 1620-му⁶.

Портрет Януша Острозького (полотно, олія, 81,5 x 62 см.) є копією кінця XVIII ст. з більш раннього зображення, про що свідчать композиційні особливості твору та технологічний аналіз полотна, фарбового ґрунту. Незважаючи на пізнє написання, твір є одним із кращих відомих зображень краківського каштеляна. Полотно виконувало функцію ктиторського портрету, про що свідчить його походження зі Святотроїцького Межиріцького монастиря під Острогом. Нині православна свяตиня на початку XVII ст. була фундована князем Янушем як францисканська обитель. З її пізніших описів відомо, що зображення Острозького та його дружини Катажини Любомирської розміщувалися на бічних крилах вівтаря монастирського храму⁷. Близько 1876 р. портрет був привезений Степаном Голубевим зі Святотроїцької церкви в Київ і знаходився у Церковному археологічному музеї при Київській духовній академії, у 1920-1925 роках у Києво-Печерській лаврі, доки не був переданий до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка.

Ктиторський поясний портрет Януша Острозького був написаний невідомим волинським художником наприкінці XVIII ст. і, порівняно з іншими зображеннями князя, має неточні портретні риси. Це пояснюється тим, що

⁵ Кулаковський П.М. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 324-332.

⁶ Князі Острозькі. – С. 122-125.

⁷ Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-1630) // Острозька давніна. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 65.

твір є не прижиттєвим, і написаним вірогідно з гравюри. На полотні бачимо людину похилого віку з сивим волоссям та бородою. Одягнутий Януш у князівське вбрання – на голові княжа шапка, окантована хутром, на плачах поверх темного кунтуша червоний жупан, підбитий хутром. У правиці портретований тримає шаблю. Ліворуч вгорі на полотні зображене синє драпування, праворуч – родовий герб Острозьких. Завдяки гравюрі, зробленій з цього портрета у 1880 р., Антоніна Литовченко встановила літери, які були розміщені навколо герба і частково втрачені під час реставраційних робіт: «I-D-O, C-III, C-C, W-P, B, C-K-B, C»⁸. У них закодований титул князя латинською мовою: «Janussius Dux in Ostrog Comes in Tarnow, castellanus cracoviensis, wladimiriensis, pereaslaviensis, bialocerkeviensis, cerkasensis, kaneviensis, bohuslaviensis capitaneus» (Януш князь на Острозі граф на Тарнові, каштелян краківський, [а також] володимирський, переславський, білоцерківський, черкаський, канівський, богуславський староста).

До іконографії князя Януша Васильовича можна віднести ще один портрет з колекції Національного музею історії України (Полотно, олія. 81,5 x 62. НМІУ. Інв. № М-115), позначений у внутрішній документації установи як «Портрет чоловіка з родини Острозьких». У квітні 1924 р. твір надійшов до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка з Музейного фонду України. Проведена наукова експертиза портрета дозволила припустити, що на ньому зображений саме Януш Острозький. На користь цієї версії свідчать вміщені обабіч герба літери «I-CH-X O-K K-F O», які слід тлумачити як «Janusz CH (?) xiążę Ostrogskie, kasztelan krakowski, fundator ordynacji» (Януш CH (?) князь Острозький, каштелян краківський, фундатор ординації). Сам герб із зображенням родового знаку Острозьких розташований у лівому верхньому куті полотна. Утім, праворуч вгорі бачимо ще одну геральдичну композицію, що об'єднує під наметом одразу чотири щити із зображеннями. Перед нами класичний «складений герб», який вміщував у собі цілу генеалогічну програму і мав відображати родовий знак самого портретованого, а також герби його матері і бабусь по обох лініях. Такими чотирехдільними гербами шляхта і магнати охоче послуговувалися упродовж XVI-XVIII ст.

Якщо детальніше придивитися до складеного герба на нашому полотні, виявиться, що він містить у собі неабияку загадку. Принаймні, його генеалогічну програму відгадати поки не вдалося. У першому щиті композиції зображене родовий знак Острозьких: стріла вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць⁹. Ви-

⁸ Литовченко А. Портрет Януша Острозького // Український портрет XVI-XVIII ст.: каталог-альбом / Упор. Г.О. Белікова. – Київ, 2006. – С. 247.

⁹ Детальний опис гербів кн. Острозьких представив у своїй публікації Олег Однороженко, див. Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – Харків, 2009. – С. 112-118.

ходячи з порядку розташування цього знаку в складеному гербі, він маркував рід портретованого – або самого князя Януша, або когось із його нащадків, що, успадкувавши розлогі володіння краківського каштеляна, носили титул «острозьких ординатів». Їх повний перелік добре відомий. Після смерті краківського каштеляна в 1620 р., маєтки ординації дісталася князя Заславським (молодша гілка роду Острозьких), потім Вишневецьким, Любомирським і, врешті, Сангушкам. Представники трьох останніх сімейств користувалися іншими родовими знаками, тому можна зробити висновок, що на портреті ми бачимо Януша Васильовича чи когось із князів Заславських (Францішека, Владислава-Домініка або Януша-Олександра).

У другому геральдичному полі, де мав міститися родовий знак матері портретованого, зображеного герб Наленч. Серед магнатських фамілій ним користувалися Остророги, Малаховські, Рачинські, Чарновські тощо. При тому матір'ю Януша Острозького була Софія Тарновська (герб Леліва), Францішека і Владислава-Домініка Заславських народила Ефрузина Острозька (герб Острозьких), а Януша-Олександра – Катажина Собеська (герб Яніна). Як бачимо, є перша серйозна неузгодженість.

Вміщений у третьому геральдичному полі герб Погоня руська (Св. Юрій пробиває списом змія) князі Острозькі і Заславські часом використовували поруч зі своїм головним родовим знаком, описаним вище¹⁰. Okрім них вершника-змієборця бачимо на печатах лише в князів Святополків-Четвертинських¹¹, які наприкінці XVI-XVII ст. не мали тісних родинних зв'язків з володарями Острога і Заслава.

Врешті, у четвертому полі вміщений герб Прус III. З помітніших сімей ним користувалися тільки Яблоновські, що від кінця XVII ст. володіли частиною Острозького князівства. Цікаво, що першим з Яблоновських її власником був великий коронний гетьман Станіслав-Ян (1634-1702), якого народила Анна з Остророгів. Нагадаємо, що дім цієї жінки вживав представлений на полотні герб Наленч. Більше того, сама Анна побачила світ у шлюбі познанського воєводи Яна Остророга і княжни Софії Заславської¹², герб якої знаходиться поруч.

Хто ж тоді зображений на полотні? На нашу думку, перед нами таки портрет краківського кашеляна кн. Януша Острозького. Його справжній герб бачимо в лівому верхньому куті. Складний герб навпроти нього праворуч належав іншій особі, яка, вірогідно, походила з родини Яблоновських. Цей герб могли додати вже пізніше.

¹⁰ Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – С. 244-248, 266.

¹¹ Там само. – С. 278-279.

¹² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 310.

Портрет кн. Януша Острозького (НМІУ, Інв. № М-115)

Герби на портреті кн. Януша Острозького (НМІУ, Інв. № М-115)

Портрети кн. Януша Острозького з фондів Національного музею історії України (Інв. № М-123) та Острозького державного історико-культурного заповідника (Інв. № КН.-916/VX-224)

На користь того, що портрет належить Янушу Острозькому, також свідчить напис на звороті полотна, на жаль втрачений під час реставрації: «Ostatni xiaze Ostrogskie, kas[ztelan] kra[kowski]» (*Останній князь Острозький, кащелян краківський*).

За стилістичними ознаками (площинне тло, манера написання обличчя, передачі просопографічних особливостей особи та деталей одягу) і композиційними особливостями твір належить до традиційного сарматського живопису XVII ст. На портреті бачимо погрудне зображення сивого чоловіка з бородою та вусами, одягнутого у лицарський обладунок, поверх якого накинutий червоний плащ. Князівська корона на столі в нижньому лівому куті підкреслює високий суспільний статус портретованого.

На жаль, достеменно невідомо, з якої приватної галереї походить твір. Візуальне дослідження вказує, що твір зазнавав декілька разів проведення реставрації протягом XX ст. Пізні підмальовки та дубльоване полотно давали привід датувати портрет XIX століттям.

Схожість осіб, зображеніх на обох портретах з Національного музею історії України дуже сумнівна. Перший нами розглянутий портрет зі Святотроїцької церкви було написано з гравюри, що надавало певної стилізації образу та неточності при написанні обличчя. Другий портрет писався з прижиттєвого зображення. Хоча він має також певну стилізацію, художником окреслено характерні риси обличчя портретованого. Провести іконографічний порівняльний аналіз допоміг портрет Януша Острозького XVIII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога. Хоча на ньому князя зображено у молодому віці, все ж звертають на себе увагу риси, ідентичні із тими, які бачимо на портреті «чоловіка з родини Острозьких» (НМІУ, Інв. № М-115) – такий же орлиний ніс, світло-карі очі, широкі брови, обрис обличчя. Ця візуальна подібність є додатковим аргументом на користь нашого припущення про те, що невідомий князь в обладунку і червоному плащі – Януш Острозький.

Розглянуті портрети Януша Острозького з колекції Національного музею історії України експонувалися у 1929 р. на виставці «Українське малярство XVII-XX ст.», що проходила у Всеукраїнському історичному музеї імені Т.Г. Шевченка і вже тоді привертали увагу дослідників¹³. На сьогоднішній день представлені у статті портрети Януша Острозького мають високу художню та історичну цінність, є чудовими зразками сарматського живопису волинської школи XVII-XVIII ст. Реконструкція образів видатних діячів України триває. Разом із нею продовжується відновлення нашої історичної дійсності.

¹³ Ерист Ф. Українське малярство: провідник по виставці. – Київ, 1929. – С. 26.